

Az ellenállás diszkrét bája

Dessewffy Tibor

„A Bölcs Paraszt a Földesúrral találkozáskor földig hajol, és közben csendesen fingik egyet.” Ezt a mély értelmű etióp közmondást választotta James Scott nagy sikerű könyve (*Domination and the Art of Everyday Resistance: Hidden Transcript*) mottójául, és ez a velős kijelentés epigrammaszerűen foglalja össze a könyv érvelését. Mielőtt azonban belemennénk abba, hogy közelebbről mire is utal ez a szólásmondás, nem árt, ha tisztázunk néhány előzetes kérdést.

1. FELVEZETÉS

Bármely külföldi szerző hazai bemutatásakor hasznos elgondolkodnunk azon, hogy az újdonságon kívül mi indokolja a szellemi importot. Erre az önvizsgálatra korántsem valamilyen „intellektuális bemelegítésként” van szükség. Számos olyan példát lehetne idézni a közelmúltból, amikor nemzetközi nagyágyúk magyarra fordított művei szinte alig vertek hullámokat a köztudatban, és mérsékelt könyvesbolti ragyogás után alá-

visszaszálltak az érdektelenség homályába. E közönynek több oka is lehet. Bár kétségtelenül megérne egy külön tanulmányt, de mégse menjünk bele itt abba a kérdésbe, hogy Magyarországon van-e jelenleg intellektuális élet egyáltalán, és hogy kavarhat-e bármi tudományos (és nem személyes, politikai, publicisztikai) vihart. Tegyük fel, hogy van egy ilyen közeg, hiszen még ha elfogadjuk is a szellemi élet fikcióját, abból még nem következik, hogy ennek a közegnek válogatás nélkül fogadóképesnek és fogadókésznek kellene lennie.

Miért is kellene!? Szögezzük le: az üzleti szempontokat leszámítva semmi sem indokolja, hogy egyenes arányosságot tételezzünk a nyugati társadalomtudományokba való integráltság és a szellemi teljesítmények között. Félreértés ne essék: nem azokat a kollégákat dicsérem, akik évek óta nem olvastak egyetlen könyvet sem, nem a normalitássá fekélyesedő szellemi leépülést éltetem, hanem a *szelektív közöny* lehetséges jótékony hatásáról beszélek, a szolgai utánzással, a szimpla *model-fitting*gel szemben. A szelektív közöny – amely másik oldalról válogató érdeklődést is jelent – nagy előnye, hogy csak a releváns, érdekesítő állításokra figyel fel, csak azt emeli be a nyilvános gondolkodás hazai mezőjébe, ami számára itt és ma izgalmas lehet.

Más szavakkal: azt kell importálni, ami segíthet nekünk saját (intellektuális) problémáink megoldásában, és ez bizony nem feltétlenül ugyanazokat a gondolatokat jelenti, amelyek a nyugati relevancia-tartomány számára a legizgalmasabbak. Ne bánkódjunk tehát, ha a „testek időbe helyezésének és dekontextualizálásának” kurrens prófétái nem lesznek kü-

lönösebben inspirálóak a magyar társadalomtudomány számára, mert remélhetjük, a valóban fontos divatokat a szelektív közöny szűrője is átengedi.

Innen kezdve aligha térhetünk le a magunk által kijelölt ösvényről: azt kell tisztáznunk, hogy miért tartjuk fontosnak *James Scott* bemutatását a magyar olvasónak. De mielőtt rátérnék ennek tárgyalására, lássuk, ki is ez a különös ember.

James Scott 1936-ban született New Jerseyben. Életműve távolról sem lezárt, kerek egész. Publikációs jegyzéke inkább műveinek fordításaitól és különböző válogatásokban való újramegjelenéseitől duzzad több oldalasra, hősünk az amerikai akadémia üzemszerűen működő keretei között is aprólékos gonddal dolgozik, mondhatnánk, pepecsel egy-egy írásán.¹

Nem egyszerű meghatározni, hová, mely tudományterülethez tartoznak ezek az írások. Habár Scott politikatudományból doktorált a Yale-en, első írásai inkább az antropológusok érdeklődését keltették fel – a francia mellett jól beszél malájul és burmaiul is. A besorolási nehézségek későbbi pályafutását is végigkísérik, így történhet meg az, hogy a Scottot méltató írásokban gyakran találunk „olyan politikatudós, aki antropológiai terepkutatásaival kivívta a történészek csodálatát” típusú állításokat. James Scott tehát nem azért fontos alakja a kortárs társadalomtudománynak, mert kötetei könyvespolcokat töltene meg, és nem is azért, mert egy szaktudomány kiemelkedő figuráját tisztelhetjük benne. Ezzel szemben három olyan szempontot is találhatunk, amelyből nézve Scott munkássága különös vonzért gyakorolhat a magyar olvasóra.²

2. IDEOLÓGIAI SZEXEPI

Közelítsünk bármely tudományterület felől, James Scott elsősorban az alávetettek szószólójaként ismert. Ami azt illeti, ezzel, az „alávetettek szószólója” kifejezéssel rögtön a dolgok közepébe is csöppentünk. Scott ugyanis abban az értelmében szószóló, hogy hangot ad a hallgatag mélynek, a zajos felszín alatt megmutat egy, amúgy láthatatlan világot, a nyilvános törtéensékekkel szemben a „rejtett forgatókönyvekre” koncentrál. Eközben sikerül elkerülnie azt az intellektuális Szküllát és Kharübdiszt, amely örökön leleselkedik mindazokra, akik az alávetettek, nyomorultak és szegények életéről kívánnak szólni. Jobboldalról állandó lehetőség – és intellektuális korlátai miatt nem túl izgalmas eredményekkel kecsegtető vállalkozás – az elitelő-lekezelő attitűd, amely tömeget, csöcseléket, vulgáris masszát lát odalenn. Ezen gondolatkör képviselői számára az egyenlőtlenségek adott rendszere nem kérdőjelezi meg a társadalmi struktúra legitimitását. Az alja népet lehet karitatív intézkedésekkel segíteni, számára a morális integritás lehetőségét biztosítani, és legalábbis a 19. század óta muszáj felvilágosítani, „felemelni”, hogy „normális”, egészséges sejtjévé váljon a társadalom – többnyire a politikai nemzet – szövetének.

Ezzel szemben a marxizáló baloldal számára – mint ez Scottnak az alábbiakban olvasható Gramsci-kritikájából is kiviláglik – a tömeg, hacsak nem egyre ritkuló osztályharcos forradalmait vívja éppen, a hamis tudat állapotában leledzik. Ennek az előfeltevésnek az ar-

1 Itt szeretnék köszönetet mondani a jelen blokk fordítóinak: Bíró Juditnak, Bodó Balázsnak és Kis Annának, akik nemcsak a pimaszul szűk határidőt tudták tartani, hanem olyan színvonalas és érzékeny fordítást produkáltak, amely visszaadja Scott szövegeinek lendületét és olvasmányosságát.

2 Scott interdiszciplináris sokoldalúsága éppenséggel figyelmeztető is lehet: Kelet-Közép-Európában a váteszszereptől távolodó humán értelmiségi – igen helyesen – törekedett a szakmai identitások megteremtésére, a professzionalizációra. Eközben azonban mintha elsikkadt volna a társadalomtudományok eredményeinek követése, és e nyitottság hiányában hovatovább a különböző irányzatok közötti fordítás is ellehetetlenül. Talán nem ízléstelen megengedni e helyütt egy bókot arról, hogy a *Replika* milyen fontos szerepet játszik ennek az interdiszciplináris párbeszédnek a kialakításában.

roganciája különösen akkor tűnik elő, ha felidézünk, hogy a tömeg – az ortodox frazeológiában a proletariátus – valamilyen misztikus minőséget képvisel. Ugyanakkor a marxista értelmiség megoldási javaslattal is előrukkol: a már megvilágosult „élcsapattól”, lényegében tehát saját magától várja a tömegek tudatának felemelését, annak kijelölését, hogy mi merre hány centi (kellene hogy legyen).

Scott tehát sajátos szószóló: miközben az alávetettek világát, az általuk alkalmazott ellenállási technikákat mutatja be, nem csúszik bele az „önjelölt érdekvédő” vagy „programadó élcsapat értelmiség” szerepébe. Morálfilozófiai szempontból Scott egy nem marxista, de – mondjuk így – baloldali alapú humanizmust képvisel, ahol a különböző bomlasztó technikák bemutatása nem jelenti a társadalmi egyenlőtlenségek igenlését.

Ez a metaelméleti attitűd az, ami talán elsőként ajánlható Scottból a magyar intellektuális élet számára. Ez a példa azt bizonyítja, hogy van köztes út: némely liberális közgazdászok szélsőséges kapitalizmus-apologetikája és a saját programadó szerepe után ácsingózó, a kapitalizmus szörnyűségeiről horror forgatókönyveket fabrikáló baloldali panaszáradat között meg lehet találni a józan és elmélyült gondolkodás területeit.³

A továbbiakban még két olyan kérdésről beszélek, amelyek indokolják a megismerkedést Scott-tal. Előbb az elméleti kontextushoz való viszonyát vizsgálom, majd azt, hogy mennyiben magyarázó erejű Scott elmélete a rendszerváltás utáni szociológiai helyzetben.

3. TUDOMÁNYOS-ELMÉLETI SZEXEPIK

Az elmúlt tíz év egyik legfigyelemreméltóbb elméleti fejleménye a racionális döntések elméletének hazai térhódítása és terjeszkedése volt. Igen komoly és jól szervezett munka folyik elsősorban a Budapesti Közgazdasági Egyetemen, ahol a Csontos László körül csoportosuló agilis kutatók könyveket, szöveggyűjteményeket adnak ki, nagy hatást gyakorolva a szociológusok felnövekvő nemzedékeire. E csoport gyakran igazságtalan általánosítások áldozata, hiszen nyakába varrják mindazokat az ellenszenveteket, amelyeket az idehaza túlsúlyban levő survey-alapú, szellemtelen heterodoxia produktumai gerjesztenek. A racionális döntések *elmélete* e silány zömnél már csak azért is nívósabb, mert van elmélete, s így az irányzat jelenléte valóban örvendetes. A probléma abból fakad, hogy hiányoznak a hasonlóképp artikulált és szervezett explicit, ámde eltérő irányzatok. Így a racionális döntések elmélete mint *a* módszer, nem pedig mint egy lehetséges módszer jelenik meg a társadalomtudományok színpadán. Holott vannak olyan, teljesen különböző episztemológiai előfeltevésekkel, módszertannal és tradícióval rendelkező irányzatok is, amelyeket joggal tekinthetünk egyenértékűnek a racionális döntések elméletével. Ilyen lehet például – hogy csak egyet említsek – az interpretatív szociológia (Dessewffy 1993, 1996). Azonban épp azért, mert a racionális döntések elmélete esetében is zárt, önmagában koherens – ha szabad ezt a bizonytalan jelölőt használnom – paradigmáról van szó, egy másik paradigmában megfogalmazott kritikák eléggé hatástalanok. Amúgy is mind a racionális döntések elmélete, mind, mondjuk, az interpretatív megközelítés visszavezethető néhány olyan axiómára, amelyek felett nincs értelme vitát nyitni, választásuk hangsúlyozottan *nem-racionális* döntés eredménye. Ahhoz, hogy elfogadjuk az olyan premisszákat, mint a racionálisan cselekvő aktor tételezése, a hierarchizálható döntési preferenciák és a haszonmaximalizálás elve – mivel a szociológia végül is menthetetlenül empirikus vállalkozás –, hinnünk kell abban, hogy az ezen axiómákból kiinduló vizsgálódás nyomán a valóság egy hiteles

3 Fontos, hogy ezúttal nem primer, pártpolitikai értelemben használom a „baloldali”, „liberális” stb. kifejezéseket, hanem a társadalomtudományi megismerés számára is meghatározó értékconstellációként.

és releváns leírását kapjuk. A minimális szerénységnél nem kell több ahhoz, hogy elismerjük: ezek a döntések általában nem úgy születnek, hogy valamely filozófiai rendszerből deriváljuk őket. Épp ellenkezőleg, egyrészt egybevetjük az elméletek főbb állításait azzal, amit mi magunk gondolunk, hihetőnek tartunk a világról: ezt nevezhetjük *szociológiai tesztnek*. Ez a tesztelési folyamat nem csak a közvetlenül elérhető világgal való összehasonlítást jelenti – bár ennek jelentőségét nem árt újra hangsúlyozni; a szociológiai tesztnek van egy *esztétikai komponense* is, nevezetesen, amikor a felkínált elméletet az általunk kedvelt, fontosnak tartott könyvekkel, valóságmagyarázatokkal hasonlítjuk össze. Más szavakkal: azt állítom, hogy – példánknál maradva – a racionális döntések elmélete és az interpretatív megközelítés közötti választást nagyban befolyásolja, hogy melyik irányzattól olvastunk több jobb, mélyebb, szellemesebb: egyszóval csábítóbb munkát. Vagyis nem elsősorban az elméleti szekértáborok közötti háború (tudományos vita) kimenetelére vagyunk kíváncsiak – ez jellegéből fakadóan a távoli szemlélő számára amúgy is általában döntetlenre áll, hanem bizonyító erejű konkrét elemzésekre vágyunk, amelyek aztán elhajlítják valamelyik irányba elméleti vonzódásainkat, és ezt a „szimpátiaváltozást” aztán utólag racionalizáljuk. Rövidre zárva az eddigieket: James Scott írásainak egy lényeges funkciója, hogy a racionális döntések elméletének ellenpontjaként szolgálhatnak (ezáltal a survey-szociológiához képest is alternatív megközelítést kínálnak).

Az előbbieken úgy érveltem, hogy az explicit viták helyett jóval fontosabbak – és az elméleti konverzió során mindenképp előbb következnek – maguk a művek, a bennük megfogalmazott elemzés és érvelés. Így tehát nem pusztán frázis, ha azt mondom: remélem, hogy a következő oldalakon található két Scott-tanulmány önmagáért beszél.

Am annak megvilágítására, hogy miben is áll Scott és a racionális döntések elméletének ellentéte, talán az a leghelyesebb, ha az itt közölt válogatásban nem tárgyalt *The Moral Economy of the Peasant: Subsistence and Rebellion in Southeast Asia* című, 1976-ban megjelent könyvéről is ejtünk néhány szót. Ez a munka a harmincas évekbeli Burma és Vietnam nagy parasztfelkeléseit, pontosabban az e felkelésekhez vezető utat, a motivációkat elemzi. Ekképpen nemcsak érdekes antropológiai leírást kínál, hanem lényeges hozzájárulás a kollektív cselekvés általános témájához is.

A címszereplő fogalom, a „morális ökonómia”, a nagyszerű marxista történész, E. P. Thompson 1971-es tanulmányából származik. Thompson ebben az írásában azokat a kvantitatív (elsősorban gazdasági adatokkal dolgozó) történészeket támadja, akik a munkanélküliségi adatok és az élelmiszerárak kombinációjából közvetlenül magyarázhatónak vélik a tizenkilencedik századi angol tömegmozgalmakat. Ezzel szemben Thompson azt demonstrálja, hogy a valóságban mindig működik az „igazságosságnak” a „legitimitásnak” valamilyen általánosan létező, gyakran öntudatlanul is érzékelt mércéje, és a tömegmegmozdulásokra akkor kerül sor, ha ezt a konszenzust a „felül levők” megsértik.

Természetesen igaz, hogy a felkelések közvetlen oka legtöbbször az áremelések, a kereskedők visszaélései vagy az éhség. De ezek a panaszok a piaci kereskedelemre, a malmok és a bankok működésére vonatkozó általános konszenzus keretein belül találhatók, amely konszenzus meghatározta, hogy mi minősül elfogadottnak, illetve elfogadhatatlannak a közösségen belül. Ez a konszenzus pedig a tradicionálisan elfogadott konzisztens nézeteken nyugodott, amelyekben a közösség számos gazdasági szereplőjének funkciói fogalmazódtak meg. E nézeteket együttesen a szegények morális gazdaságtanának nevezhetjük. Ezen erkölcsi előfeltevéseknek a megsértése legalább annyira fontos volt a közvetlen cselekvések idején, mint az aktuális depriváció (Thompson 1971:188).

Mint láhattuk, ez az állítás – amelyet Scott továbbgondol, és új kontextusban alkalmaz – éppúgy irányul a neopozitivisták, mint az ortodox marxisták ellen: a kollektív cselekvés mozgatórugói nem pusztán a könnyen számszerűsíthető alaptól, a gazdaságból vagy a ter-

melési viszonyokból érthetőek meg, hanem csakis a kulturális konszenzus figyelembevételével. Scott tehát anélkül, hogy tagadná a gazdasági viszonyokban gyökerező osztályhelyzet és osztálykonfliktusok jelentőségét, egy jelentéscentrikus osztályelemzés mellett érvel.

A kizsákmányolás és az ellene lázadás problémája nem egyszerűen a kalóriák és a bér problémája, hanem a parasztoknak a társadalmi igazságságáról, a jogokról és kötelességekről, a kölcsönösségről kialakított fogalmainak a kérdése is (1976: vii).

A patrónus–kliens viszonyral leírható prekapitalista agrártársadalmakban a redistribúció és a kölcsönös segítségnyújtás legkülönbözőbb technikái működtek. Scott nem idealizál, nem állítja, hogy ez azért lett volna így, mert az agrártársadalmakban különösebben nagy-szerű vagy segítőkész emberek éltek volna. Sokkal inkább az erős központi állam hiánya kényszerítette a földesurat és a parasztot egyfajta kooperációra, amely aztán a modern állam megjelenésével és a kapitalista termelés elterjedésével szükségszerűen felborult. Az állami adókkal szemben már nem működtek a korábbi egyeztető és kiegyenlítő mechanizmusok, így a gazdasági válságok, a gyenge aratás tragikus hatással volt a parasztok életére. Ezzel a parasztok „igazságság” fogalma megrendült, a rendszer elvesztette legitimitását, és ez vezetett a felkelésekhez. Ez a könyv banalitásig lecsupaszított főbb tézise, amelyet aztán Scott alaposan kimunkál és gazdagon illusztrál. Itt számunkra nem maga a könyv az érdekes – ami azt illeti, Scott az utóbbi évtizedben már kerüli a „morális gazdaságtan” kifejezés használatát –, hanem az a vita, amelyet Samuel Popkin könyvének – amely a *Moral Economy*-ra adott válaszként is felfogható – a megjelenése provocált. Már Popkin könyvének címe – *The Rational Peasant: the Political Economy of Rural Society in Vietnam* – is jelzi, hogy a szerző éppenséggel Scott antitéziseként fogalmazza meg saját nézeteit. Popkin a parasztokat racionális gazdasági cselekvőkként írja le, akiket elsősorban gazdasági hasznuk növelésének lehetősége motivál. Popkin szerint a vietnami parasztok egyáltalában nem roppantak össze a kapitalizmus megjelenésétől, és korántsem sírták vissza a régi szép napokat, amelyek valójában nem is voltak olyan szépek. Ezzel szemben komolyan érdeklődtek a technológiai fejlesztés iránt, melynek segítségével növelhették saját hasznukat.

A morális gazdaságtan követői a paraszti tiltakozásban és felkelésekben a fennálló társadalmi biztosítékok elleni fenyegetésekre adott védekező reakciókat hangsúlyozzák, valamint a tradicionális elit legitimációvesztését és az erkölcsi felháborodást. Én magam a politikai vállalkozókat, az ösztönzések rendszerét, a szabad legelőket és a kockázatot hangsúlyozom” (Popkin 1979: 245).

Ahhoz tehát, hogy megértjük, mi vezetett kollektív cselekvéshez (parasztfelkelésekhez), a szabad legelők problémáját kell vizsgálnunk, vagyis azt, hogy az egyéni nyereségek esélye mikor éri el azt a határt, amely közösségi cselekvésre motivál. Popkin – szintén leegyszerűsített – fő tézise szerint: a kollektív cselekvés gyökerei a helyi, nagyon is konkrét gazdasági előnyökben gyökereznek. Minden attól függ, hogy a politikai vállalkozók – a felkelések szervezői – milyen egyéni, helyi előnyöket kínálnak a potenciális résztvevőknek. Ha ezek az ígéretek kielégítőek (földosztás, kisebb adók), és egy részüket alternatív struktúrákban lokálisan be is vezetnek (olcsóbb szolgáltatások: mint amilyen a védelem, elsősegély), akkor mozgósítani lehet a parasztokat „távolabbi” nemzeti célok érdekében is, mivel a résztvevők nyereségeik megtartásával és növelésével számolhatnak, amennyiben a továbbiakban is támogatják a politikai vállalkozók mozgalmait.

Habár sokan a valóság két egyenértékű interpretációjának tartják e két megközelítést, világos, hogy itt két, egymással felelő elméletről van szó. A dolgot még pikánsabbá teszi, hogy Scott és Popkin nagyon hasonló, gyakran teljesen azonos levéltári források alapján jut el egymással szemben álló következtetésekhez. Mint erre már utaltam, két különböző axiómakészlet alapján dolgoznak: mindenesetre a két könyv lehetőséget ad arra, hogy az olva-

só szembesüljön saját nézeteivel, és eldöntse, hogy például az antropológiai előfeltevések szintjén Popkin racionális, nyereségmaximalizáló emberképét vagy Scott értéktradíciókat és igazságosság-fogalmakat is felölelő személyiségképét fogadja-e el.

Scott maga is explicitté teszi ellenérveit a *Peasant Revolution: A Dismal Science* című kritikájában (Scott 1977) – amely még Popkin könyvének megjelenése előtt született –, ahol a kollektív cselekvés magyarázatához a racionális döntések elméletét használó művekkel vitatkozik.

Scott fölteszi a kérdést: „...ki tagadná a düh, a felháborodás és elkeseredés szerepét a felkelésekben? Miként tudná a racionális aktor modellje megragadni a millenniumi várakozásokat, amelyek végigsöpörtek a vidéken...?” Majd határozottan kijelenti: „a burzsoá számígtáson nyugvó elmélet nem képes erről számot adni” (1977:239). A racionális döntés elmélete azzal, hogy haszonmaximalizáló gépezetté silányítja a parasztokat, üzleti vállalkozássá banalizálja a kollektív ellenállást. Fontos észrevennünk, hogy Scott nem normatív értelemben használja a morális ökonómiát, nem azt állítja, hogy a parasztok erkölcsösek, hanem azt, hogy van az erkölcsi szabályoknak, a kultúrának egy olyan szabályrendszere, amelyet vizsgálnunk kell – akárhogyan foglalunk is állást az e szabályokban megfogalmazott értékekkel kapcsolatban. Ennek során azt kell feltárnunk, „hogy a parasztok maguk mit tartanak méltányosnak, miről tartják azt, hogy megilleti őket, és kit tartanak felelősnek sérelmeikért” (1977:246).

Ennek a programnak van egy fontos módszertani következménye: nevezetesen az a sokszínűség, amely annyira jellemző Scott későbbi munkáira is. Ezt a sokszínűséget legalább két értelemben használhatjuk. Egyrészt imponáló, ahogy Scott követi az empirikus kutatás gyakran hangoztatott, ám annál ritkábban alkalmazott alapkövetelményét, miszerint a problémához, a kutatási kérdéshez kell megválasztanunk a módszereket – és nem kedvenc módszereinket kell ráerőltetnünk a valóságra. Ennek megfelelően a *Moral Economy* elsősorban levéltári kutatásokra, a *Weapons of the Weak*s pedig egy maláj faluban végzett, többéves terepmunkára alapozódik. Ehhez képest a *Domination* főként másodlagos források feldolgozásával bizonyítja az elméleti állításokat. Másrészt Scott a források körét igencsak szélesen húzza meg: ide tartozik a fekete rabszolgák spirituáléitól és a szibériai népdaloktól kezdve az úti beszámolón és magánlevelezésen át az építészeti alaprajzokig és földkimutatókig minden, ami fölkelte az érdeklődését. Mégsem érezzük azt, hogy Scott túlfeszítené a húrt, és megalapozatlan következtetésekre ragadtatná magát. Elmélet és empiria az elegáns forráskezelés révén olvasmányosan és meggyőzően simul egybe.

A módszertani fejtegetések már átvezetnek az utolsó ponthoz. Scottnak már csak azért is szüksége van mások számára tudománytalan források felhasználására, mert utóbbi két könyve tárgyául a láthatatlan láttatását választotta.

4. SZOCIOLÓGIAI-EMPIRIKUS SZEXEPIK

Míg a *Moral Economy*ban a kollektív cselekvéshez kapcsolódó irodalom a viszonyítási keret, a *Weapons of the Weak* és a *Domination* – lényegi feltevések megfogalmazásával – már magát e keretet kérdőjelezi meg. Egyfelől Scott kritizálja azt a társadalomtudományokon belüli általános megközelítést, amely a nagybetűs történelem eseményeire koncentrál. Ez a szemlélet a „kollektív cselekvés” elemzésekor egy szaggatott történelmi elbeszélésre szorítkozik, ahol a forradalmak és felkelések között lepergő, gyakran több emberöltőnyi időszak érdektelennek minősül. Azzal, hogy a nagy, látványos megmozdulásokra összpontosít, a tudomány gyakorlatilag reprodukálja (és gerjeszti) az állami történelemképet, ahol a zavargások és (ellen)forradalmak, a rendellenesség e kezelendő megnyilvánulásai számítanak csak igazán. Ezzel szemben Scott a hétköznapi világának vizsgálatára szólít, azt állítva, hogy itt az ellenállásnak olyan sokszínű, kifinomult és többé-kevésbé folyamatos módoza-

taival találkozhatunk, amelyek jelentősége gyakran meghaladja a történelmi reflektorfénybe állított, látványos kollektív cselekvéseket.

Ehhez természetesen ki kell tágítani az ellenállás fogalmát. Az utcai harcok, forradalmak és gyárfoglalások helyett a vadorzás, a dezertálás és az adócsalás technikáit és gyakorlatát kell elemeznie. Mivel Scott az alábbiakban olvasható előadásában összefoglalja vonatkozó nézeteit, itt csak arra szorítkozom, hogy mennyiben releváns ez a gondolat ma Magyarországon. Habár meglehet, ez is felesleges, hiszen első pillantásra nyilvánvaló, hogy ezt az elméletet a mi testünkre szabták.

A Kádár-rendszer gyakran emlegetett Nagy Kompromisszuma nem csak annyit jelentett, hogy a politika kivonult az életvilágból cserébe néhány tabu tiszteletben tartásáért. Az Új Kiegyezésből, bizony, az is következett, hogy a „nép” megújítva és szélesebb körben alkalmazta a hétköznapi ellenállásnak azokat a formáit, amelyeket – mint ezt Rév István meggyőzően bizonyítja – még a Rákosi-rendszerben sem adott fel. Igaz, 1956 után Kádár keresztülverte a téesisztést, de már az első pillanattól bevett gyakorlat, „a morális konszenzus” része lett „hazaszocializálni” a búzát, baltát, kisködmönt és gumicsizmát a téészből. Nem kétséges, hogy a politika engedékenyebb volt az életvilág stiklijével szemben, a hétköznapi ellenállás szürke zónájában elkövetett rendszerkonform elemekre nem reagált, míg a „meggyagos embert”, kinek tevékenysége amúgy nem volt törvénybe ütköző, csak éppen látványosan képviselt egy rendszeridegen, vállalkozói ethoszt, azonnal börtönbe csukta.⁴ Való igaz tehát, hogy kellett valamiféle politikailag engedélyezett játéktér, az állam megtartóztatta magát a korábbi tömeges rendőrintézkedésektől, de ennek az engedékenységek a következményei beláthatatlanok lettek.

Meglehet, Walter Concrate-nek igaza volt, mikor a Lánchídon állva, a hetvenes évek közepén elkövette elhíresült kinyilatkoztatását („itt állok egy kommunista ország fővárosában, ahol ha szabad választások lennének, újraválasztanák a kommunista párt főtítkárárt”), *de a rendszernek csak az illegitim tevékenység széles köre biztosított legitimitást.*⁵ A „bérből és fizetésből” élők nem bérük és fizetésük miatt fogadták el a rezsimet, sőt nem is a Szabad Nép-félórát – és a Szabad Nép megszüntetése – miatt, hanem azért, mert a szürke zóna felmérhetetlen nagyságú és változatos umbuldaival kiegészíthették jövedelmüket, egyenlíthettek az illegitim rezsimmel szemben. Mert itt nem csak a gyárkerítésen átdobott pévécepadlóról, a bicikliüzemből a szemből levő temetőbe átszúzlított kerekekről, a pufajkába tömködött téliszalámirudakról és egyáltalán, a szocialista tulajdon fogalmának teljes ellehetetlenítéséről van szó – habár jeleznem kell, hogy ennek mértékéről csak intuícióink lehetnek, amelyekért a szociográfia mellett főleg Miloš Forman zseniális *Tűz van babám*-jának tartozunk köszönettel. De a hetvenes évek végétől a rendszer története nem más, mint engedmények sorozata: a fusi, a vgmk-k és gmk-k mind olyan kiegyenlítő intézmények voltak, amelyek a korábban kiharcolt életszínvonal fenntartására kívántak módot adni a bennük részt vevők számára. Ezek a főmunkaidő mellett gyakorolt kiegészítő munkaformák a dezertálás egy sajátos módozatához vezettek; miközben statisztikailag, a ledolgozott munkaórát számát tekintve az ország európai összehasonlításban az élre küzdötte magát, értelemszerűen egyre terjedt a főmunkahelyeken a teljesítmény-visszatartás, hiszen kellett az energia a magángazdasági „második műszakra”.

4 Fiatalabb olvasók kedvéért: az eset főhőse a konzervgyári hulladékként szemétdombra hordott meggyagot vásárolta fel és értékesítette vetőmagként. Tisztességtelen haszonszerzés és nyerészkedés miatt ítélték jogerősen börtönbüntetésre, melyet a Csillag börtönben, gyilkosok közé zárva töltött le.

5 Természetesen a legitimitást nem abban az értelemben használom, ahogy azt Szabó Miklós klasszikus esszéjében éppen a kádárizmussal kapcsolatban tette. A jelen esetben a legitimitáció formális-funkcionális weberi eszménye az irányadó. Normatív értelemben – Szabó Miklós megközelítését követve – a Kádár-rendszer nem volt legitim.

Az ellenállás ethosza nem szűnt meg a politikai rendszerváltással, jóllehet formálpolitikai felhangjai elenyésztek, ma már csak néhány eszement ellenálló és fasisztoid szkinhed szeretné a plurális demokrácia intézményrendszerét megdőnteni. Mégis: az egyetemi titkárnők moherpulóvereket és női alsóneműt árulnak irodáikban, a vendéglős vizezi a sört, az egyetemi oktatók különmunkákra koncentrálnak; nem fogadják el a számukra kijelölt pozíciót a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében. „Csapataink (változatlanul) harcban állnak.”⁶

Publicisták és politikusok gyakran értetlenkednek a rendszerváltást követően a tömegeket jellemző apátián vagy passzivitáson. Valóban meglepő, hogy a taxis-sztrájk magányos kivételétől eltekintve nem találkozhatunk a kollektív ellenállás elfogadott formáival, mint amilyen a tömegsztrájk – miközben a statisztikákban az életszínvonal meredeken zuhan.⁷

Ez magyarázható a kapitalista függőség és a munkavállalói kiszolgáltatottság növekedésével – sokan érvelnek így. Bizonyos, hogy ez az állítás nem nélkülöz minden alapot. De Scott argumentációját követve felsejlik egy másik lehetséges magyarázat is: az, hogy az egyéni érdekvédelem az életvilág területén belül sokkal hatékonyabban működik, mint ezt jelenlegi ismereteink szerint feltételezzük. És ez bizony egy kulcsfontosságú kérdést vet fel a magyar társadalomkutatók számára (is); nevezetesen, el kell gondolkodnunk azon, hogy mi is az, amit a posztkommunista társadalmak belső folyamataiból látunk.

A rendszerváltás óta eltelt időszakot – már a közhelyek szintjén is – a drámaian fokozódó társadalmi különbségek mellett az életszínvonal süllyedésével szokás leírni. Valóban, a fizetési és jövedelmi statisztikák és kérdőíves felmérések szinte egyöntetűen ezt a képet mutatják. Ezekből az adatokból már-már egy maharadzsa-társadalom képe rajzolódik ki, ahol a statisztikailag elhanyagolható nagyságú elit mértéktelenül gazdagodik, a középosztály felszívódóban van, míg a nincstelenek, a pauperizálódó proletariátus tömege parttalanul növekszik.

Ha ugyanakkor a nyers fogyasztási adatokat nézzük, akkor ettől az elszomorító víziótól némileg eltérő kép sejlik fel. Hogy csak egyetlen példát mondjak: 1995 a személygépkocsi-piac fekete éve volt, hiszen ez évben mindössze hetvenezer új autót tudtak értékesíteni a korábbi évek százazres határt túllépő kontingenseivel szemben. Ez azt jelenti, hogy 1990 óta körülbelül félmillió új személygépkocsit vásároltunk, ami akkor is jelentős szám, ha figyelembe vesszük, hogy ez az adat magában foglalja a közületi beszerzéseket is. (Ugyanakkor nincsenek benne a használtautó-kereskedelem adatai.) Elgondolkoztató adat, amely nehezen egyeztethető össze a maharadzsa-társadalom struktúrájával.

Lássunk világosan: NEM azt állítom, hogy a bokrok alatt már belopakodott a nyugati jólét az országba, csak még nem vettük észre. Nem kérdőjelezem meg azt sem, hogy a társadalom legszegényebb húsz százaléka jóval rosszabbul él, mint a nyolcvanas években. (Elsősorban az inaktívak és a munkanélküliek egy része.) Ezzel szemben két dolgot állítok. Egyfelől azt, hogy a statisztika lefelé csal, jobban élünk, mint ahogy azt az adatok alapján várni lehetne. Lehet, hogy a láthatatlan többletek sok esetben nem jelentenek minőségi különbségeket, de ha figyelembe tudnánk venni őket, akkor felfelé húznák az átlagos életszínvonal absztrakcióját. Másfelől, bár meggyőződéseim szerint a társadalmi vertikum egészében megtalálhatók Scott ellenállási formái, sőt biztos vagyok benne, hogy virtuóz innová-

6 Az egyik legizgalmasabb kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy miként boldogulnak azok az újonnan létrejött intézményi szigetek, melyek egy másik, funkcionális beállítódás alapján próbálnak működni a magyar közegben. Konkrétan: érdekes megfigyelni, hogy a külföldi cégek, bankok és az új magyar vállalkozások némelyikének professzionális nekibuzdulásait miként erodálja a posztállamszocialista ethosz, ill. ezek kölcsönhatása milyen eredményekhez vezet. Ennek a kulturális konfliktusnak a kimenetele aligha túlbecsülhető jelentőségű az ország jövője szempontjából.

7 Habár már továbbléptünk, hadd jegyezzem meg: a Scott–Popkin vitában a taxis-sztrájk esete is Scott érvelését támasztja alá.

ciókkal is találkozhatunk – gondoljunk itt csak arra a baranyai falucskára, amelynek minden felnőtt lakosa jelöltette magát a képviselőválasztáson a kétezer forintos központi választási támogatás megszerzéséért –, van egy olyan társadalmi csoport, amely számára ez a gondolat különös jelentőséggel bír. Változtassunk némileg Scott optikáján, és az „underdog”-ok helyett vegyük szemügyre a társadalomfejlődés szempontjából kardinális jelentőségű csoportot: a középosztályt. A középosztály léte és nagysága azért központi jelentőségű kérdés, mert meghatározza a most kialakulóban levő új társadalom szerkezetét. Nemcsak az anyagi javak amúgy kétséges leszivárgásmélete miatt, hanem azért is, mert aligha kap meghívót az európai integráció szervezetébe egy olyan ország, ahol a lakosság túlnyomó része a nyomorszint körül helyezkedik el.

A középosztály, amelynek epitheton ornansa a kilencvenes években a „lecsúszó” és „lesüllyedő” lett, e közhiedelmekkel ellentétben nem eltűnt, hanem statisztikailag vált megfoghatatlanná – nagyrészt olyan technikák segítségével, amelyek megértéséhez Scott ellenállás fogalma hasznos segítőeszköz. Még akkor is így van, ha a fogorvosok és újságírók, lángossütők és butikosok nem a röszelopás és vadorzás archaikus művészetét gyakorolják.

Az eddig elmondottak más oldalról is felvetik a legendás „feketegazdaság” fogalmának újragondolását. Ezt a szörnyet – amely, ne feledjük, az óvatos becslések szerint is ma már a nemzeti produktum 30 százalékát hozza létre – általában posztszovjet kapcsolatait mozgató olajcsempészként, fegyver- és leánykereskedőként képzeljük el – helytelenül. Mert bár ide lehet sorolni a szervezett bűnözés különböző formáit is, a fekete- (vagy nevezzük akár szürkének) gazdaság mégis mindannyiunk „élelmes erőfeszítéséből” áll össze.⁸

A rejtőzködő középosztály ellenállása kapcsán valóban azokat a hétköznapi formákat kellene számba vennünk, amelyeket a nem adózó fodrászok, kocsmárosok, taxisofoőrök, autószerelők, pékek gyakorolnak, és bizony, az egyetemi tanárok nagy része is, azok a tíz- és százezrek, akik Kréta szigetén és Görögország más tájain pihenték ki az egész évi ellenállás fáradalmait. (Tehát nem azok, akik a Kajmán-szigeteken vagy Mauritiuson nyaralnak.) Mindéből az is következik, hogy amíg a szervezett bűnözés elleni harchoz csak sok sikert kívánhatunk az államapparátusnak, a feketegazdaság letörésének esélyeivel kapcsolatban joggal lehetünk szkeptikusak. Ehhez ugyanis nem néhány maffiózót, hanem az egész középosztályt kellene „jégre tenni”. Ugyanakkor az is könnyen belátható, hogy ennek az „ellenállási ethosznak” a megváltoztatása döntő jelentőségű a magyar társadalom jövője szempontjából.

A posztkommunista valóság nem a Kánaán, de nem is a Siralom Völgye: annak felderítésében, hogy a két véglet között pontosan hol is tartunk, James Scott elmélete sokat segíthet.

Az alábbi oldalakon az olvasó szükségszerűen vázlatos képet kaphat Scotttól. A válogatásnál elsősorban az ellenállás fogalom bemutatására törekedtem. Elsőként egy fontos fejezet olvasható a *Domination*-ból, ahol is Scott Gramsci hegemonia fogalmát kritizálja. Ha úgy tetszik, Scott itt fogalmazza meg azokat, az alávetettek ellenállására vonatkozó antropológiai alapvetéseket, amelyek történeti munkáinak sarokkövét jelentik.

Ezt követően egy 1992-es előadás szövegét olvashatjuk, amelyben Scott mintegy összefoglalja a hétköznapi ellenállás formáira vonatkozó nézeteit. A rejtett forgatókönyvet megvalósító eszközök tárháza korántsem teljes, az eszköztár bővített verziójának feltárása további kutatások feladata. Az ellenállási formák sokszínűségének számbavétele azonban azért

8 Megjegyzem, az olajszökítés Scott ellenállás definíciójának sem része, hiszen ez a definíció korántsem egyenlő a bűncselekmény fogalmával. Scott meghatározásának is vannak határai, vagyis nem minden törvénytelenység tartozik a *hétköznapi ellenállás* fogalma alá (például a bankrablás sem). Vagyis a politikai vagy gazdasági nagyvállalkozók trükkjei és bűncselekményei számunkra érdektelenek, mivel ezek a csoportok, illetve „vállalkozásaik” – anélkül, hogy gazdasági súlyukat vagy társadalmi veszélyességüket vitatnám – a középosztály formálódásának kérdése szempontjából nem szignifikánsak.

is fontos, mert ebben a kavalkádban felsejlik néhány, a rejtett szövegekönvből fakadó strukturális törvényszerűség is.

Ezt követi *Charles Tilly* kritikája, amelyet a szerző személyén túl intellektuális nagyvonalúsága is kiemel a recenziók sokaságából, hiszen Tilly – aki maga is megérdemelne egy Replika-blokkot – a makrofolyamatok több száz éves intervallumokban gondolkodó elemzőjeként is tudja értékelni Scott jócskán különböző fogalmi világát. Az elegáns méltatás kijelöli a további kutatások lehetséges irányát is: míg Scott jórészt a rejtett szövegekönv létezése mellett érvel és prezentál bizonyítékokat, Tilly mindezt elfogadva továbblépésre buzdít, az ellenállás különböző diskurzusrétegeinek feltárását és ezen rétegek egymáshoz való viszonyának leírását javasolva.

Végül *Rév István*nak a nyolcvanas évek közepén írt és angolul 1987-ben már megjelent tanulmánya következik, ahol a szerző, többek között, a *Weapons of the Weak* konceptuális keretéhez hasonló, eredeti interpretációval szolgál a magyar parasztság ellenállásáról a sötét ötvenes években. Rév a tanulmányt egy rövid, ám annál fontosabb visszatekintő megjegyzéssel fejezi be, ahol a népi ellenállás romantikus heroizálásának veszélyeire figyelmeztet. Valóban ez az érem másik oldala: a paraszti ellenállás nyilvánvalóan nélkülözte a filozófiai megfontolásokat – nem a totalitarianizmus elleni szabadságharc, hanem a túlélésért folytatott küzdelem volt. Ám ez az erőltetett interpretáció, a politikai célok által vezérelt piedesztálra emelés éppen nem Scott patetizmustól mentes, azzal szembe forduló programját követi. Miként a kádárizmusról és a napjainkról mondottakból remélhetőleg kitetszik, lehetséges úgy elemezni a hétköznapi ellenállás különféle formáit, hogy ne essünk se az idealizálás, se az indokolatlan morális dicsőítés bűnébe.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dessewffy Tibor (1993): Kolumbusz-tojása. In *Világosság*, április.
- Dessewffy Tibor (1996): Út a Nagy Bukáshoz. In *Politikai Szemle*, 1.
- Popkin, Samuel L. (1979): *The Rational Peasant: the Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkeley–Los Angeles–London. (Magyarul: S. L. Popkin: A racionális paraszt [Részletek]. Némedi Dénes szerk. Válogatta, az előszót írta és fordította Csontos László. Szociológiai füzetek 39. Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1986.)
- Thompson, Edward P. (1971): The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. In *Past and Present*, 3.
- Scott, James (1976): *The Moral Economy of the Peasant: Subsistence and Rebellion in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James (1977): Peasant Revolution: A Dismal Science. In *Comparative Politics*, 1.
- Scott, James (1985): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James (1990): *Domination and the Art of Everyday Resistance: the Hidden Transcript*. New Haven: Yale University Press.